

Ἀθηναίων πολιτεία
Staatsinrichting van Athene

Aristoteles

Ἀθηναίων πολιτεία

Staatsinrichting van Athene

Deel 2

Ontstaan van de democratie

Vertaald en toegelicht door

Ronald Henk Jonkvorst

Brave New Books
ISBN 9789402199789
Eerste druk 2019
© Ronald Henk Jonkvorst

Noten

¹ Vrij naar Ploutarchos' *Perikles* 12.2. Dank aan H.W.A. van Rooijen-Dijkman.

² Voor de conventie *het* in plaats van *de* Parthenon, zie Index van namen en woorden: Parthenon.

³ In zijn inleiding op de vertaling van Hesiodos' *De geboorte van de goden & Werken en dagen*, met als toegift *De wedstrijd tussen Homeros en Hesiodos* vermeldt Wolther Kassies onder het kopje *Receptie* dat onder andere Plato in zijn werk *Politeia* afstand doet van het argwanende en twistzieke pantheon van de Grieken en de twee evenzo gewelddadige godsdienstvormingen: eerst de castratie van Ouranos door zijn zoon Kronos die op zijn beurt wordt verdreven in de oorlog met zijn zoon Zeus. Deze letterlijke uitleg van de kosmische orde doet geen recht aan de werkelijke gang van zaken tussen de rechtvaardige goden onderling en hun gedrag jegens de mensen hier op aarde en in het hiernamaals. Aangezien een allegorische interpretatie van dit soort gruwelijke gedragingen al evenmin voor iedereen bevatbaar blijkt, wordt de Homerische literatuur uit Plato's ideale staat gebannen. W. Kassies geeft niet aan welke passage in de *Politeia* hij in het bijzonder op het oog heeft. Maar kijken wij van 377E7 tot en met 383C7, dan zien we dat niet alleen Homeros, maar ook Hesiodos' *Theogonie* en delen uit diverse werken van Aischylos niet gesubsidieerd, ja gecensureerd zullen worden. De felle kritiek op dit soort traditionele literatuur en daaruit voortgekomen onbegrepen godsdienstbelijdenis zien wij ook terug bijvoorbeeld in Plato's *Euthyphron*. Daar hoopt Sokrates, naar mijn idee in de kosmische symboliek van twaalf stappen, nog maar eens aan Euthyphron duidelijk te maken dat die hardnekkig volgehouden visie op de goden leugenachtig is, want contradictoir, terwijl de goden eenduidig het goede willen bevorderen. Daarnaast is dit soort interpretaties verwerpelijk omdat ze aanleiding geven tot navolging en rechtvaardiging voor kwaadaardig gedrag van mensen, terwijl iedereen met een beetje verstand voor zichzelf zou kunnen begrijpen dat niets en niemand noch voor zichzelf, noch voor de ander het kwade, maar juist het goede en rechtvaardige wil.

Een ethisch hoogst opmerkelijk geschrift vormt in dit verband *De wedstrijd tussen Homeros en Hesiodos*. Dit werk is afkomstig van een onbekende auteur, aldus Wolther Kassies in diezelfde, net genoemde inleiding, nu bij *Achtergronden bij De wedstrijd tussen Homeros en Hesiodos*. De naam van deze auteur is nog altijd onbekend. Maar sinds de vondst van twee papyri, gepubliceerd in 1891 en 1925, is duidelijk geworden dat de auteur van dit boekje putte uit een verloren werk van een leerling van retoricus Gorgias, genaamd Alkidamas, die zijn werk in de vierde eeuw v.C. de titel *Mouseion*

had meegegeven. Alhoewel het publiek getuige is van een poëziewedstrijd tussen Hesiodos en de populaire Homeros en verwacht dat Homeros tot de grote overwinnaar zal worden uitgeroepen, blijkt de scheidsrechter, koning Panedes, toch voor Hesiodos te kiezen, nadat Homeros de beste passages uit zijn *Ilias* heeft voorgedragen en Hesiodos uit zijn *Werken en dagen*. 'Hier wordt', zo Kassies, 'zoals vaker in de antieke literaire kritiek, die *Ilias* als representatief voor Homeros' grootheid beschouwd ... Homeros ... als verheerlijker van strijd en heldenmoed gezien.' Volgens de koning is het echter gepast de man die tot landbouw en vrede aanmoedigt te verkiezen boven de dichter die strijd en slachting pleegt te beschrijven.

Misschien had de schrijver eerst *Ilias* en *Theogonie* tegen elkaar moeten uitspelen en daarna de *Odysseia* tegen *Werken en dagen* om tot een evenwichtiger vergelijking te komen. Maar hoe logisch en fraai de keus voor een vreedzame samenleving en zelfoverwinning ook is, zo'n voortgaande tendens richting vredelievende deugd die de kritische filosofie zich al ten minste vanaf de vijfde eeuw wenste, blijkt geen doorgang te kunnen vinden en legt het af in haar contrast met de traditionele religie. De aantrekkingskracht tot de sensatie van strijd moet tragisch genoeg tot de dag van vandaag als onvermijdelijk worden onderkend. Misschien is het ook om die klaarblijkelijk krachtiger drift in de menselijke natuur dat de *Ilias*, het werk dat als gezegd volgens Kassies in de oudheid nog boven de *Odysseia* gewaardeerd werd, in veel grotere oplage gedrukt wordt dan de wellicht killere en afstandelijke beschrijving van de toch ook gewelddadige *Theogonie* en komt Hesiodos' *Werken en dagen* voorlopig nog als laatste uit de intellectuele boekenkast.

⁴ Pausanias verwijst in zijn werk *Rondleiding door Griekenland* X.24.1 naar Plato's *Protagoras* 343A2-B5. Of Solon de werkelijke auteur van de gevleugelde uitspraak 'Ken uzelf' was, is niet zeker, maar hij beoefende wel de praktische dialectiek en op hem lijkt binnen het oeuvre van Aristoteles niets aan te merken, terwijl die smetteloosheid niet opgaat voor al de genoemde wijzen. Overigens lijkt niemand met zekerheid te weten van wie welke wijze spreuk afkomstig is. Zo noemt historiograaf Diodoros Siculus (ca. 80-20 v.C.) IX.10.2 Chilon van Sparta van wie 'Ken uzelf' stamt, terwijl Diogenes Laërtios (3^e eeuw n.C.) I.40 meent dat de spreuk van Thales van Milete afkomstig is, waarvan ene Antisthenes in zijn *Opeenvolgende filosofen* zegt dat het van Phemonoë is, maar dat Chilon zich die leus toegeëigend heeft, zo Laërtios.

⁵ De Grieken die naar verluidt hun pantheon van twaalf Olympiërs massaal en uit volle overtuiging vereerden, zagen in de schoonheid van eeuwig jeugdige Apollo de god van het licht en de warmte, kunst en wetenschap; hij was het zinnebeeld van kracht en verstand, overweldigde de Kentauren en was het symbool van de overwinning van de gecultiveerde wereld op de barbarij,

zoals afgebeeld op het timpaan van de Zeustempel in Olympia. Uit naam van Zeus was Apollo de hoeder van orde, wet, rechtvaardigheid, en zijn wijsheid bezat de vooruitziende blik in wat de toekomst met of zonder zijn persoonlijke bemoeienis aan ziekten, genezing of anderszins zou brengen. Volgens de legende had Apollo de opdracht gekregen het vrouwelijke slangenmonster Python te doden, die in een grot nabij het heiligdom van Gaia waakte. De nieuwe patriarchale religie triomfeerde en mocht naast de driepoot van het oude matriarchaat plaatsnemen, dat wil zeggen, op voorwaarde dat alleen vrouwen tot orakelpriesteressen van Delphi gewijd zouden worden. Jonge dames moesten hun leven lang kuis blijven teneinde de ambtstitel Pythia te dragen, wat moest herinneren aan het mythische wezen uit de afgrond van 'Moeder Aarde'. Diodoros Siculus XVI.26.6 zegt in de eerste eeuw v.C. dat een Thessaliër genaamd Echekrates ooit verliefd is geworden op een priesteres en haar verkrachtte. Vanwege die betreurenswaardige daad is door de Delphiërs bepaald dat geen jonge maagd meer dienst zou doen en alleen een oudere vrouw vanaf vijftig de godsspraak verrichtte, terwijl zij nog wel gekleed moest zijn als maagd ter herinnering aan de profetessen van weleer.

Hoe dit ook zij, vanaf ongeveer 800 v.C. gold Apollo's orakelplaats in Delphi als officieel en algemeen erkende heilige 'navel van de aarde'; volgens mythische bronnen omdat oppergod Zeus vanaf de uiteinden van de wereld twee arenden had doen opstijgen die elkaar ontmoetten boven deze plek in Phokis, waarmee het middelpunt van de aarde was gemarkeerd.

Rond het jaar 100 n.C. schreef Ploutarchos zijn *Moralia*, waar hij op 408D zegt dat het Parnassosgebergte in centraal Griekenland al drieduizend jaar bekendheid genoot om z'n mysterieuze krachten. Over het hoe en waarom van die magie is eeuwenlang druk gespeculeerd. Men wist natuurlijk nog niet van het onderzoek dat plaatsvond onder leiding van prof. dr. Jelle Zeilinga de Boer, geoloog aan de Wesleyan University in Amerika, die vanaf 1980 in opdracht van de Griekse regering studie zou doen naar de haalbaarheid van één of meer kerncentrales op de hoogvlakte van Parnassos. Het orakelwoord was sinds zijn sluiting bedolven geraakt en er was een nieuwe dorpsgemeenschap bovenop gebouwd. Niemand kon nog vertellen waar het zich eigenlijk had bevonden. Bij toeval kwamen uit de bodem een paar beelden en brokstukken tevoorschijn die verzekerden dat Delphi was teruggevonden. De bewoners erboven werden hun huizen uitgekocht en vanaf oktober 1892 werd het heilige der heiligen uitgegraven. Maar de Franse onderzoekers vonden geen bevestiging van Ploutarchos' vermelding in *Moralia* 437C dat de Pythia bedwelmende gassen afkomstig vanuit de aarde opsnoof als zij profetteerde. Ploutarchos leefde ca. 46-120 n.C. en was opgevoed in het voorouderlijke, aristocratische milieu in Chaironeia, Boiotia. Hij had zijn opleiding aan de Platoonse Akademie in Athene genoten en was als één van de residerende

priesters vijftig jaar lang in Delphi werkzaam geweest. Ondanks zijn nooit betwiste reputatie viel Ploutarchos als consciëntieus ooggetuige in diskrediet, omdat de Franse archeologen de bron voor de opstijgende gassen nergens aantreffen. Prof. de Boer constateerde echter al snel twee breuklijnen in de aardkorst die elkaar kruisen precies onder Delphi. Het onzalige plan van gevaarlijke en milieuvervuilende kernenergie werd afgeblazen. Nader scheikundig onderzoek leidde in 2001 tot prof. de Boers publicatie dat methaan, ethaan en ethyleen in de poreuze kalkgesteenten van het Parnassosgebergte waren opgeslagen, stammend uit de tijd dat dit gebied nog een tropische oceaan was, zo'n zeventig tot honderd miljoen jaar geleden. Gedurende de twee tot vier wintermaanden werd een groot deel van de gassen door ijs vastgehouden, waarop Dionysos, de god van de wijn (bij de Romeinen bekend als Bacchus), voor de religieuze vrouwenbeweging de honneurs in Delphi waarnam; idealiter drie maanden voor Dionysos staat tot negen voor Apollo, zo Ploutarchos' *Moralia* 389C. En aldus liep in de warme periode het regenwater weer de bodem in en liet de rationele god Apollo opnieuw van zich horen. Onder de druk van communicerende vaten zakte het water tot een diepte van tien meter en vanaf die ondoordringbare laag aan de onderkant kwam het water weer naar boven. Het water vermengde zich met de gassen die daarmee opstegen vanonder de tempel in Delphi, rechtstreeks in de speciaal erboven gebouwde ádyton, de circa 2,74 x 3,65 meter allerheiligste ruimte die uitsluitend toegankelijk was voor de Pythia en haar priesters. Ethyleen is een zoetgeurend gas dat in de jaren 1930 tot 1970 in ziekenhuizen werd gebruikt door anesthesisten bij operaties. In lichte doses geeft het een euforisch gevoel en kan visioenen opwekken. Het team van de Boer maakte duidelijk dat Diodoros Siculus XVI.26.1-6 gelijk had gehad toen hij beschreef dat dieren zich buitenzinnig begonnen te gedragen bij bepaalde plekken op de Parnassos, en tot op de dag van vandaag waarschuwen ouders hun kinderen zich daar niet op te houden. De onderzoekers beseften dat ook Delphi's priester Ploutarchos twee eeuwen na Diodoros, toen Delphi dankzij ruggesteun van de Romeinse keizer Publius Aelius Hadrianus (117-138 n.C.) weer een bloeiperiode kende, geen toerisme-propagerend verzinsel de wereld in had geholpen met zijn bevestiging dat er, ondanks wat aardverschuivingen, bijwijlen nog dampen zichtbaar waren die de Pythia beïnvloedden en dat de waarzegster beneveld was door met name dus het toxicologische ethyleen als zij, om niet misselijk te worden, op de nuchtere maag en op haar driepotige kruk boven de doorboorde eivormige navelsteen (Omphalos) gezeten, haar door Apollo ingegeven spreuken en visioenen brabbelde. Zie ook - www.nytimes.com/2002/03/19/science/for-delphic-oracle-fumes-and-visions.html

- documentaire getiteld 'Das Delphi-Syndikat - Die geheime Macht des Orakels', gepubliceerd 2 september 2013:
- www.youtube.com/watch?v=EqZM3cAhdCs
- www.youtube.com/watch?v=gZbFmpUly-g

⁶ Voor wie één van de vele versies van *Daidalos en Ikaros* niet kent, volgt hier mijn weergave en zal er het verhaal van *Theseus en Ariadne* aan toevoegen:

Wat voorafging

De Athener Daidalos was één van de beroemdste architecten, beeldhouwers en uitvinders uit de Grieks-mythologische oudheid. Zijn beelden waren zo levensecht dat het leek alsof ze konden bewegen. Uit ijdelheid kon hij het niet hebben dat iemand hem op zijn terrein zou evenaren of zelfs overtreffen. Maar zijn zus had een wel heel slim en leergierig zoontje genaamd Talos die vanaf zijn twaalfde door Daidalos zou worden opgevoed en opgeleid. Het jochie bleek zo'n getalenteerde leerling dat hij zijn oom al snel evenaarde en hoogstwaarschijnlijk in zijn schaduw zou stellen, waarop Daidalos hem van de heilige Akropolis gooide. Talos moet daarbij om het leven zijn gekomen of is door de beschermer van talent, Pallas Athena, tijdens zijn val in een vogel veranderd die uit hoogtevrees voortaan laag bij de grond vloog en eieren in heggen en struiken zou leggen. Bij het wegnemen van ieder moorddadig bewijs werd Daidalos betrapt. In de eropvolgende rechtszitting kon zijn verdediging, als zou hij gestruikeld zijn, hem niet redden en hij werd wegens moord veroordeeld. Daidalos zou toen samen met zijn zoon Ikaros de stad Athene zijn ontvlucht. Ofwel ging Daidalos uit eigen beweging naar Kreta ofwel werd hij door koning Minos II gevraagd naar Kreta te komen, zoals de Romeinse mythologieschrijver Ovidius (43 v.C. - 17 n.C.) in *Metamorphosen* laat uitkomen, wie zal het zeggen.

Daidalos en Ikaros

Koning Minos II, de kleinzoon van de rechtvaardige Minos I die een kind was van Zeus en Europa, had met zijn aanmatigende persoonlijkheid de verontwaardiging van de goden over zich afgeroepen, omdat hij er niet in slaagde een witte stier, die hij van Poseidon had gekregen, weer terug aan de god te offeren. Poseidon wilde hem daarvoor straffen door zijn vrouw, koningin Pasiphaë, ieder zinnig verstand af te nemen, waardoor zij in erotische waanzin met de stier gemeenschap wenste. Hieruit werd de Minotauros geboren, een gruwelijk wezen met een mannenlichaam en een stierenkop. De Minotauros viel het vee en de mensen op Kreta met grote regelmaat aan en had al menigeen opgegeten. Daidalos moest een kooi bouwen waarin dit beest opgesloten kon worden. Een kooi leek Daidalos onvoldoende degelijk tegen het geweld van de Minotauros. Na een week bedenktijd kwam hij met de oplossing. Er moest een doolhof komen waarin de Minotauros werd opge-

sloten, waaruit het monster de weg naar buiten nooit zou kunnen vinden. Toen de Minotauros eindelijk in het labyrint ronddoolde, weigerde Minos aan de heimwee van Daidalos en zijn zoon Ikaros tegemoet te komen en verbood hen het eiland te verlaten, omdat Daidalos het geheim van het Labyrint van Knossos kende.

Daidalos en Ikaros. Schilderij in olie op canvas; Charles-Paul Landon, 1799. Musée des Beaux-Arts et de la Dentelle, Alençon. www.pinimg.com/564x/f0/00/f4/f000f4527abdc592203bd3095.jpg

De vrijheid van vogels, waarover Ikaros mijmerde samen met zijn nieuwverworven vriendin, prinses Ariadne, de dochter van koning Minos II, inspireerde Daidalos om met zelfgemaakte vleugels aan deze gevangenschap te ontkomen. Daidalos gaf Ikaros de opdracht het juiste midden te houden en niet te laag over het water te vliegen, omdat de vleugels door het water aangestast en te zwaar zouden worden, maar ook niet te hoog, aangezien de zonnewarmte de met bijenwas aan elkaar vastgekleefde veren zou doen smelten, waardoor hij ook in zee zou belanden en verdrinken. Zoals zo vaak met kinderen ... ze willen niet naar de goede raad van hun ouders luisteren. Hybris komt voor de val en door zijn eigenwijze hoogmoed verdrong Ikaros in dat deel van de Egeïsche zee dat naar hem vernoemd werd en wij nog altijd kennen als de Ikarische zee, gelegen tussen de Cycladeneilanden en Klein-Azië. Hier spoelde Ikaros' lichaam aan op een eiland dat ook zijn naam zou dragen, Icaria, omdat Daidalos zijn zoon daar begroef. Daidalos kon zichzelf wel wat aandoen ... hoe had hij zo dom kunnen zijn om zijn zoon Ikaros als een vogel de lucht in te sturen?! Wie de goden tart, wordt daarvoor gestraft, net als koning Pisos die door de goddelijke tovenaars Kirke, de dochter van de zon, in een specht was veranderd toen hij niet met haar wilde trouwen. Naar verluidt heeft Daidalos sinds de dood van Ikaros niet één gelukkige dag meer gekend.

Theseus en Ariadne

Athene was in een oorlogstoestand met het veel sterkere Kreta verwickeld geraakt, omdat Minos' zoon Androgeos tijdens Atheense atletiekwedstrijden alle prijzen had gewonnen, maar door zijn jaloerse tegenstanders om het leven was gebracht. Nadat Athene verslagen was, had koning Minos II van Kreta bevolen dat Athene om de negen jaar zeven jonge mannen en zeven jonge vrouwen naar Kreta moest sturen als voer voor de Minotauros die nog altijd opgesloten zat in het labyrint van Daidalos. Deed Athene dat niet, dan zou Minos de oogst rond Athene verbranden en de huizen verwoesten. Theseus, de zoon van de Atheense koning Aigeus, kon het verdriet van de Atheense ouders niet langer aanzien. Zijn vader probeerde Theseus op andere gedachten te brengen, maar de prins, die al net zo eigenwijs was als zijn vader vroeger geweest was, ging toch naar Kreta om daar de Minotauros te doden. Vader en zoon spraken af dat Theseus' bij terugkeer van Kreta witte zeilen zou ophangen aan zijn schip als hij succes had gehad en dat zijn manschappen zwarte zeilen zouden hijsen als hij was gedood. De koning zou over zeven dagen op de rotsen langs de kust uitkijken naar de zeilen, en als die zwart waren, dan zou hij zichzelf van de kliffen naar beneden gooien, omdat het leven voor hem dan ook geen zin meer had. Ondanks de tegenwerpingen van zijn vader vertrok Theseus vol goede moed naar Kreta.

Op Kreta ontmoette Theseus Ariadne, de inmiddels jongvolwassen vrouw die jaren tevoren zo graag met Ikaros was meegegaan. Ariadne vroeg Theseus naar het lot van de jongen die in een vogel veranderde, maar Theseus kende niet eens zijn naam. Wél de beroemde Daidalos en zijn labyrint voor de Minotauros. Ariadne legde haar lot nu in de overmoedige handen van Theseus. Als hij beloofde met haar te trouwen en Ariadne zou bevrijden van haar gevangenis die Kreta heette en haar beloofde mee te nemen naar Athene, was zij bereid om het zwaard van haar vader te halen waarmee de Minotauros gedood kon worden en Theseus ook nog een uitweg uit het labyrint te bieden, waarbinnen hij onherroepelijk zou verdwalen. Theseus stemde in. Na terugkomst uit het ouderlijk paleis overhandigde Ariadne Theseus het zwaard en een bol touw. Zij legde uit dat hij de bol touw moest afrollen zolang hij het labyrint inging op zoek naar de Minotauros, vervolgens de kop moest doorsteken om hem te kunnen doden en ten slotte in omgekeerde richting het touw terug moest volgen om zijn weg naar buiten te vinden.

*Theseus verslaat de Minotauros.
Vulci, 560-550 v.C.; h. 40,8 cm.
www.rmo.nl/beeld/museumkennis/018946.jpg*

Toen Theseus de Minotauros zag, versteende hij niet van schrik, zoals velen volgens Ariadne overkwam bij het zien van Medusa, de vrouw met slangenhaar. Na een verschrikkelijk gevecht keerde haar moedige held als overwinnaar terug uit het labyrint. Ariadne ging met Theseus mee, zonder afscheid te nemen van haar vader die zijn dochter waarschijnlijk zou hebben tegengehouden. Theseus' manschappen hadden alvast de zwarte zeilen gehesen en in hun vreugde dacht iedereen dat er onderweg naar Athene nog genoeg tijd zou zijn om ze te vervangen door witte.

Het eerste eiland dat ze tegenkwamen was het onbewoonde Naxos. Theseus besloot hier voor anker te gaan, zogenaamd om te rusten. De huwelijksnacht op het eiland was voor Ariadne als een geschenk uit de hemel. Maar nadat zij in slaap was gevallen sloop Theseus met zijn manschappen en de jongens en meisjes naar het schip en zij lieten Ariadne in eenzaam verdriet achter. De wroeging over het verraad en de daarmee gepaard gaande storm waarmee godheid Apollo Theseus' schip bijna verzwolg, was van korte duur. Het schip kwam in rustiger vaarwater en koning Aigeus van Athene stond vol ongeduld op de uitkijk. In de verte zag hij het schip van zijn zoon naderen. Theseus bedacht net te laat dat de zwarte zeilen nog vervangen moesten worden door witte. Maar voor zijn vader was het teken voldoende om te beseffen dat hij strenger had moeten optreden tegen zijn zoon. Hij had Theseus tegen zichzelf moeten beschermen; hem moeten verbieden naar Kreta af te reizen. Het schuldgevoel vloog hem naar de keel, waarop koning Aigeus huilend van wanhoop en verdriet, zich met een oorverdovende kreet die zelfs aan de andere kant van Athene en op het schip van Theseus te horen was, van de rotsen in de Hades wierp.

Ariadne kwijnde weg op het eiland Naxos, waar Theseus haar verlaten had. Zij huilde rivieren van verdriet en voelde zich als Kanens, Pikos' vrouw, die door Kirke in een specht veranderd was. Die huilde net zo lang tot ze zelf oploste in haar eigen rivier. Ariadne begreep de verhalenverteller Nestor van wie zij vernomen had dat alles verandert, niets hetzelfde blijft. Nacht wordt

steeds weer dag en het water in de rivier is steeds weer anders, omdat water wordt voortgeduwd door het water dat erna komt. Alles verandert en gaat voorbij, uit het lelijke kan iets moois ontstaan en mooie dingen kunnen kapot gaan en verdorren tot er niets van overblijft. Ze wilde de wereld zien, maar het was haar niet vergund. Ze was nog jong, maar voelde zich oud. Nestor had haar verteld dat daar waar het leven begon, de maan niet is als bij ons, maar is als een kom. Die maan was als een wieg om het leven te dragen.

De God van de wijn en het feest had van haar verdriet vernomen. Dionysos (Bacchus) trouwde met Ariadne, maar kon het onrecht, haar door Theusos aangedaan, niet ongedaan maken. Wel zorgde hij ervoor dat de sterren deze lieve, mooie vrouw voor eeuwig zouden eren. Hij nam de diadeem die zij lang geleden van Ikaros had gekregen van haar hoofd en slingerde die de hemel in. De juwelen begonnen te schitteren en werden glinsterende sterren die iedere avond aan de hemel te zien zijn om Ariadne van Kreta te eren. Ariadne viel in slaap in de armen van haar goddelijke beschermheer. Een nieuwe dag stond klaar aan de andere kant van de nacht.

En Daidalos?

Nadat Daidalos zijn zoon Ikaros had begraven op Ikaria, was hij doorgevlogen naar Sicilië. Koning Kokalos nam hem gastvrij op. Intussen was koning Minos ter ore gekomen waar Daidalos verbleef en kwam met zijn vloot naar Sicilië om hem op te eisen. Maar koning Kokalos wilde hem niet kwijt. Daidalos en Kokalos speelden het spel van de uitlevering mee en deden alsof, waardoor Daidalos op slinkse wijze koning Minos kon doden. Daidalos bleef op Sicilië, volbracht nog vele werken en leidde een groot aantal jonge mannen op tot kunstenaar, waardoor het eiland van de Etna een broedplaats werd van nijverheid en kunst, wat de bewoners groots prestige opleverde. Maar als gezegd is Daidalos, ondanks al deze successen, zijn spijt en verdriet nooit meer te boven gekomen.

⁷ Zie ook Index van namen en woorden: Daimónion sēmaínon voor de dialectische synthese van wet en geweten die Sokrates zoekt binnen het contemporaine spanningsveld tussen sociaal-horizontale, intersubjectieve schaamte-ethiek en de verticale, intrasubjectieve gewetensethiek.

⁸ Zie voor Aristoteles' lessen retorica c.q. dialectiek naast Diogenes Laërtios V.3 bijvoorbeeld Cicero *De ideale redenaar/De Oratore* III.141. Volgens Cicero ging Aristoteles (en daarmee de Akademie van Plato) de concurrentie aan met de retorenschool van Isokrates (436-338) waarmee de Akademie een groot aantal studenten binnenhaalde. Zie ook Quintilianus' *De opleiding tot redenaar/Institutio Oratoria* III.1.14.

⁹ Het is niet duidelijk of Aristoteles vóór of ná overlijden van Plato de Akademie heeft verlaten. Diogenes Laërtios lijkt in *Aristoteles* V.2 met enige stelligheid te kunnen vermelden dat Aristoteles de Akademie verliet voordat Plato stierf, zich slechts schrijlings beroepend op Hermippos en/of Timotheüs van Athene. Anderzijds geeft Diogenes Laërtios op V.9 Apollodoros' *Chronologie* weer. Die zegt dat Aristoteles naar Hermias zou zijn gegaan en drie jaar gebleven, toen Plato was overleden in het eerste jaar van de 108^e olympiade, tijdens het archontaat van Theophilos (348/347). Op III.41 voegt Diogenes toe dat alle leerlingen van de Akademie bij Plato's uitvaart waren. Maar om hieraan deel te nemen, kan Aristoteles natuurlijk zijn teruggekeerd.

De *datum* van Aristoteles' vertrek, vóór of ná Plato's dood, kan de vraag naar het *waarom* van Aristoteles' vertrek beïnvloeden. We onderscheiden grofweg twee standpunten. De ene groep interpreten meent dat Aristoteles vertrok wegens strubbelingen binnen de Akademie. De andere groep meent dat Aristoteles vertrok vanwege externe politieke gebeurtenissen. Ik kan mij vinden in het idee dat Aristoteles vóór overlijden van Plato vertrok, gezien de politieke ontwikkelingen. Wij komen hierop terug.

¹⁰ De lezer zal begrijpen dat het te ver voert om hier het wiskundige brugprincipe van Plato te bespreken. Ik wil mij beperken tot wat scepticus Aristoteles over die filosofische getallen- en meetkunde leer zegt in *Metafysica* I.6 987b15, namelijk dat er volgens Plato onafhankelijke mathematische structuren bestaan tussen de waarneembare, veranderlijke dingen enerzijds en de niet-waarneembare, onveranderlijke Vormen anderzijds. Die mathematische objecten verschillen van de zintuiglijk waarneembare, voortdurend vervlietende voorwerpen enerzijds doordat ze eeuwig en bewegingloos zijn, maar verschillen anderzijds ook van de eeuwig inerte Vormen doordat er een groot aantal gelijksoortige van zijn, terwijl de Vormen zelf in unieke enkelvoud bestaan. Wie het brugprincipe in de praktische uitvoering met de pythagorische meetkunde wil zien, verwijs ik naar de didactische 'Sokrates-slaafscène' in Plato's *Menon*.

¹¹ Let wel, wij begeven ons hier op glad ijs omdat wij Sokrates alleen kennen van secundaire literatuur, met name die van Plato en Xenophon. Toch zijn veel deskundigen het erover eens dat Plato's zogeheten 'vroege Sokratische dialogen' dichter bij de ware Sokrates bleven dan de hierna volgende. Volgens W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, deel IV blz. 241, zien wij de overgang van 'historische' naar 'fictieve' Sokrates in Plato's *Menon* 81A.

¹² Aristoteles denkt dat in zijn tijd alle mogelijke kennis inmiddels is aangestipt. Die afgeronde verzameling kennis is echter lang niet altijd zuiver en verdient nu een heldere, welonderscheiden en kwalitatieve herziening.

¹³ Volgens Brief VII 324A7-8 arriveerde Plato voor de eerste keer in Syrakusa toen hij 'ongeveer' veertig jaar oud was. Afgaande op zijn geboortjaar 427 was Plato vermoedelijk tussen 389 en 387 voor de eerste keer op Sicilië, in de tijd dat tiran Dionysios I regeerde; in 366/365 voor de tweede keer toen zijn zoon Dionysios II de macht had overgenomen, en in 361/360 zou hij voor de derde keer vanuit Athene naar Syrakusa zijn teruggekeerd.

Wat betreft Plato's geboortjaar en jaar van overlijden. Op basis van berekeningen van Eratosthenes (geboren te Kyrene tussen 276 en 273 - gestorven in Alexandrië ca. 194 v.C.) wordt over het algemeen aangenomen dat Plato geboren is in 427 en gestorven op een leeftijd van tachtig jaar ofwel in zijn eenentachtigste jaar in 347 v.C. Deze jaartallen komen overeen met Diogenes Laërtios III.2 waar hij zich beroept op informatie van Apollodoros (ca. 180-115 v.C.) en Hermippos (midden derde eeuw v.C.). Even verder (3.6) vermeldt Diogenes Laërtios dat Plato achtentwintig was toen Sokrates ter dood veroordeeld werd (399 v.C.), waarmee Plato's geboortjaar 427 nogmaals bevestigd wordt. Neanthes (derde eeuw v.C.) wijkt als enige af als hij op III.3 zegt dat Plato op de leeftijd van 84 jaar is overleden, 6 jaar jonger was dan Isokrates die geboren is in het staatsjaar van Lysimachos (436/435) en Plato geboren is in het staatsjaar van Aminias, het jaar van Perikles' dood (429). De dateringen van Eratosthenes, Apollodoros en Hermippos worden traditioneel aanvaard.

¹⁴ Er staan nog twee andere ethische werken op naam van Aristoteles: *Ethica Eudemia* en *Magna Moralia*. Hiervan is de authenticiteit overigens in hogere mate betwist dan van *Ethica Nikomachea*.

¹⁵ Voor alle duidelijkheid, Aristoteles' *Politica* heeft niet de intentie de Attische democratie te beschrijven, maar neemt die alleen ter overweging mee voor de realisatie van een optimale staatsinrichting.

¹⁶ Zoals bekend van onder meer *Politica* 1278b31 en 1323a22 werd in het 'corpus aristotelicum' door Aristoteles zelf een onderscheid gemaakt in twee soorten geschriften: de exoterische en de esoterische. De exoterische werken werden door Aristoteles gepubliceerd en waren toegankelijk voor een breder publiek buiten het Lyceum. Daaronder vielen, naar het schijnt, geschriften in de stijl van Platoonse dialogen, maar ook een werk als *Protrepticus/Lof van de wijsbegeerte* van ca. 350 v.C., vertaald door Cornelis Verhoeven die daarin iets van een dialoog meent te herkennen, polemiserend tegen met name Isokrates' *Antidosis/Uitwisseling* van rond 353. Daarnaast waren er de esoterische werken. Dit waren collegeaantekeningen en voorontwerpen voor publicaties, zonder literaire intentie. Deze werken kenmerken zich door sober en droog taalgebruik en dienden vooral als geheugensteuntje bij Aristoteles' colleges; vandaar dat ze moeilijker toegankelijk zijn.

Jan Maarten Bremer en Ton Kessels vertellen op blz. 10-11 van hun inleiding op de *Politica* dat de geschriften na Aristoteles' overlijden beheerd werden door Theophrastos. Toen ook Theophrastos was gestorven, zo Diogenes Laërtios V.52, ging het beheer over op zijn neef Neleus, de zoon van Plato's voormalige leerling Koriskos van Skepsis. Nu is niet helemaal duidelijk wat er met de werken van Aristoteles is gebeurd. Er zullen autografen en kopieën in omloop zijn gebracht, maar naar schatting minder dan een derde van het oorspronkelijke werk heeft ons weten te bereiken. Voor het vroege verval en behoud van de geschriften van Aristoteles lezen we enerzijds in Athenaeus' *The Deipnosophists* I.4 dat Ptolemaios II Philadelphos (regeerde 274-246) de complete bibliotheek van Neleus heeft opgekocht en alle werken die hij in Athene en op Rhodos had verzameld naar het Egyptische Alexandrië heeft overgebracht. Anderzijds zien we in Strabo's *Geografie* XIII.1.54 en Ploutarchos' *Sulla* 26.1-2 dat Neleus de werken van Aristoteles en Theophrastos heeft meegenomen naar zijn geboorteplaats Skepsis in de streek Troas in Klein-Azië. Laten we die lijn hier nalopen.

Neleus' erfgenamen, ongeletterde mensen die niet al te voorzichtig omgingen met de papyri, hebben ze in een grot verborgen in de tijd dat Eumenes II, de oudste zoon en opvolger van Attalus I, koning was van Pergamon (197-159 v.C.). Hij wilde hier een bibliotheek opbouwen en had de werken van Aristoteles en Theophrastos vast en zeker in beslag genomen. Rond het jaar 100 v.C. werden de boeken weer tevoorschijn gehaald door de nakomelingen van Neleus. Ondanks het feit dat ze behoorlijk beschadigd waren door vocht en motten, werden de papyri van Aristoteles en Theophrastos voor een aanzienlijk bedrag verkocht aan Apellikon van Teos (gestorven ca. 84 v.C.). Maar omdat Apellikon meer bibliofiel dan filosoof was, werden de boeken esthetisch misschien wel aardig gerestaureerd, maar de vergane delen werden door nieuwe, incorrecte kopieën vervangen. En zo publiceerde de antiquaar mooie boeken vol fouten. Dit hield in dat de eerste Peripatetici hooguit kennis konden nemen van enkele exoterische geschriften waarover niet diepgaand gefilosofeerd kon worden, tot de zojuist genoemde werken weer werden gepubliceerd die veelal waarschijnlijke en mogelijke vertolkingen van Aristoteles' en Theophrastos' gedachtegoed opleverden.

Nadat de documenten met Apellikon terug in Athene waren terechtgekomen, werd de macht in Athene in 86 v.C. overgenomen door de Romeinse staatsman en veldheer Lucius Cornelius Sulla (Rome, ca. 138 - Pozzuoli, 78 v.C.). Direct na overlijden van Apellikon werd de bibliotheek overgebracht naar Rome, waar het drama met de papyri voortging. Een grammaticus en boekenverzamelaar genaamd Tyrannion van Pontos, liefhebber van Aristoteles' werk en vriend van de Romeinse staatsman Marcus Tullius Cicero (Arpinum, 3 januari 106 - Caieta, 7 december 43 v.C.), kreeg de boeken in han-

den door de bibliothecaris te vleien. Maar zoals vaker met boekverkopers, zij gebruiken slechte kopiïsten en collationeren teksten niet. Daar is Andronikos van Rhodos op ingesprongen rond het midden van die eerste eeuw v.C. Hij heeft het voorwerk van Tyrannion overgenomen en een canonieke uitgave van Aristoteles' werk gemaakt, waarmee diverse geschriften over één onderwerp onder één bepaalde titel waren samengebracht en die wij tot de dag van vandaag rekenen tot het 'corpus aristotelicum'.

Met name Cicero en de van afkomst Spaanse retor Marcus Fabius Quintilianus (Calagurris, ca. 40 - Rome, 100 n.C.) bewonderden het werk van Aristoteles om zijn verzorgde taalgebruik. Maar hun mening was gebaseerd op de exoterische werken, niet op de canonieke uitgave van Andronikos. De eertijds populaire exoterische werken zijn merkwaardig genoeg niet overgeleverd, behalve dan het daarjuist genoemde, fragmentarische *Lof van de wijsbegeerte* en zo nog een paar losse stukjes. Andronikos' uitgave van de esoterische werken wist de exoterische naar de achtergrond te verdringen, die daarmee aan het toezien oog zijn ontsnapt. 'Wat overgeleverd is', aldus Jan Maarten Bremer en Ton Kessels, 'behoort dus tot de esoterische geschriften. Het meest waarschijnlijk is dat deze aantekeningen van Aristoteles' eigen hand zijn, al zijn toevoegingen door leerlingen niet uit te sluiten. Deze geschriften hebben een onderzoekend karakter: problemen worden opgeworpen en van verschillende kanten belicht maar er wordt zelden een pasklare oplossing voor geboden. Het heeft er de schijn van dat Aristoteles zijn aantekeningen geregeld heeft bijgewerkt en aangevuld, soms ten koste van een doorzichtige structuur of heldere stijl.'

¹⁷ Niet alle zeventien opdrachtgevers uit oligarchisch Amsterdam waren ontevreden over het schuttersstuk dat Rembrandt voltooide in 1642. Met rechtgeaarde VOC-mentaliteit gaf Kapitein Frans Banningh Cocq – de centrale figuur in zwart gekleed met rode sjerp en uitgestoken hand – in 1655 aan schilder Gerrit Ludens opdracht een kopie te maken, met de afmetingen 65,5 x 85,5 cm.

¹⁸ Romeins politicus Cicero noemt Herodotos 'pater historiae' in zijn boek *De legibus/Over de Wetten* I.5.

¹⁹ Misschien een verwijzing naar *Ethica Nikomachea* 1161a17: 'Een vader geeft zijn kinderen namelijk het leven – hetgeen men als het grootste goed beschouwt – en zorgt voor hun voeding en opvoeding.'

²⁰ Voor deze datering volgen wij G.L. Cawkwell o.a. op blz. 35 van zijn introductie op Xenophons *A History of My Times/Hellenica*, vertaald door R. Warner. Verder G. Koolschijn met notitie 367 blz. 277 bij V.4.34: 'Een nieuwe At-

tische Zeebond ontstond, waarvan de leden meer autonomie kregen dan in de 'Atheense Verdragsorganisatie' (Attisch-Delische Bond) uit Perikles' tijd.'

²¹ Nu wij op het punt staan de relatie tussen Aristoteles en Alexander de Grote te bespreken, is in de eerste plaats het besef belangrijk dat het gehele, ons bekende bronnenmateriaal pas enkele honderden jaren na Alexanders dood geschreven is. Patrick Weber waarschuwt dan ook meermaals dat wij nooit met absolute zekerheid weten waar feiten eindigen en interpretatie begint. Daarom kunnen zowel Herman de Ley alsook Weber op blz. 6 niet meer dan het vermoeden uitspreken dat Aristoteles niet alleen voor de educatie van de kroonprins naar het Macedonische hof vertrok, maar ook voor de functie van adviseur. Verder zij nogmaals aangetekend dat niet zeker is of Aristoteles vóór overlijden van Plato uit Athene vertrok. Diogenes Laërtios V.2 geeft alleen de opmerking weer die men Plato toeschrijft: 'Aristoteles heeft me verschopt zoals veulens nadat ze verzadigd zijn het moederpaard trappen.' Voor dezelfde woorden, zie Aelianus *Variae Historiae* 4.9.

²² Zie Demosthenes' *Eerste Philippische rede* van voorjaar 351 en de drie *Olynthische redevoeringen* van resp. zomer 349 en twee keer herfst 349.

²³ Carlo Natali's *Aristotle, his life and school* geeft in notitie 111 blz. 166 aan dat de naam Antinus het gevolg van tekstbederf is, waar Antipatros bedoeld is. Ook de naam Himeraius moet Himeraios zijn. Dit is de broer van Demetrios van Phaleron die pro-Macedonisch was. Himeraios daarentegen was anti-Macedonisch democraat, net als Hyperides en Aristonikos van Marathon. Dit drietal is tijdens de Lamische Oorlog van 323/322 gevlucht naar het heiligdom van Aiakos op Aigina. Maar Archias, 'de ballingenjager', die wij kennen van Ploutarchos' *Demosthenes* 28, wist hen te achterhalen en stuurde ze naar Antipatros in Kleonai, waar zij aldus na de Slag bij Krannon in 322 werden gedood. Stephanos is verder onbekend.

²⁴ Helaas kunnen we de redevoering van patriot Demochares alleen fragmentarisch teruglezen, bijvoorbeeld aangehaald stukje uit *Praeparatio Evangelica* XV.2.6 van Eusebius van Caesarea (ca. 263-339 n.C.) die teruggaat op fragmenten van Aristokles van Messene *Over Filosofie* (eerste eeuw n.C.).

²⁵ Omdat ik nergens lees dat Xenokrates ook vóór Plato's overlijden uit Athene vertrok, ga ik ervan uit dat hij Plato's begrafenis en de aanstelling van Speusippos in 347 heeft afgewacht. Verder lijkt het mij logischer dat Aristoteles eerst naar Philippus II is gegaan vanwege de vernietiging van Stagiros en vervolgens naar Hermias ging. Maar eerlijk gezegd zie ik voor die chronologie geen literair bewijs en een briefwisseling met Philippus was natuurlijk ook mogelijk.

²⁶ Diogenes Laërtios geeft nergens uitsluitel over de opvolgingsprocedures binnen de Akademie. In Plato's testament III.41-43 wordt de Akademie niet eens genoemd en ook geen opvolger. Maar op X.3 noemt Diogenes de epicu-reeër Philodemos van Gadara (ca. 110-40/35 v.C.) en het tiende boek van zijn *Systematische overzicht van de filosofen*. Het werk is in verkoolde toestand teruggevonden in Villa dei Papiri te Herculaneum, waar Philodemos een 115 jaar voor de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.C. is overleden. Net als Diogenes Laërtios benoemt Philodemos de opvolging van Plato door Speusippos als vanzelfsprekendheid. Maar na Speusippos' overlijden wordt er een verkiezing gehouden die opvallend genoeg gaat tussen vier alloctonen. Philodemos beroept zich op Atthidograaf Philochoros (ca. 345-260) met de geëmendeerde papyrus: 'Philochoros schrijft dat in die tijd Speusippos al zwakke ledematen had, en hij stierf nadat hij de school acht jaar had geleid. De jonge mannen hielden een verkiezing om te besluiten wie hun volgende leider moest zijn, en zij kozen Xenokrates van Chalkedon. Menedemos van Pyrrha en Herakleides van Herakleia werden verslagen op een paar stemmen na, terwijl Aristoteles absent was in Macedonië.' Zie *Fragmente der Griechischen Historiker* (FGrH 328 F224).
<http://www.attalus.org/translate/philochorus2.html>

²⁷ Dion (409-354). Zie Warren en Molegraaf, *Plato, Verzameld Werk*, Boek 3, *Brieven VII 333D9 e.v.*; Nawoord, blz. 501, eindnoten 25 en 47. Plato noemt de namen Philostratos en Kallippos niet. Waarschijnlijk met opzet, want, zegt Mario Molegraaf op blz. 501: 'Een latere traditie wil dat Kallippos een leerling van Plato geweest zou zijn ...' Ook Loeb Classical Library noemt de namen Philostratos en Kallippos in voetnoot 1. Ploutarchos' *Dion* 54 noemt de naam Philostratos niet, wél de naam Kallippos, maar houdt zich strikt aan wat Plato over hem zegt, dat hun vriendschap met Dion niet uit gezamenlijke studie voortkwam.

²⁸ Euphraios van Oreos (Euboia) was eerst adviseur voor Perdikkas III van Macedonië, die Philippus II aan een regeringsgebied hielp binnen het koninkrijk Macedonië. Na de dood van zijn oudere broer Perdikkas had Philippus het alleen voor het zeggen, volgens Athenaeus' *The Deipnosophists* XI.115. Toen Philippus eenmaal aan de macht was en zich een aanhang verwierf in Oreos op Euboia, keerde Euphraios zich tegen Philippus, aldus Demosthenes' *Derde Philippische rede* 59-62, gepresenteerd anno 341. Zie ook Speusippos' *Brief aan Philippus* 12, gedateerd 343/342, *Epistula Socratica* 30 Hercher, ed. Bickermann and Sykutris 1928.

²⁹ Atarneus lag 2,5 km ten noordoosten van huidig Dikili. In vogelvlucht ca. 70 km noordwestelijk vinden we Assos, bij het huidige Behram(kale). Skepsis lag nabij Bayramiç, in vogelvlucht ca. 40 km ten noordoosten van Assos.

³⁰ Rein Ferwerda, Diogenes Laërtios' *Theophrastos* V.38, notitie 11 blz. 195, maakte mij hierop attent.

³¹ In de eerste plaats moet gezegd worden dat Mentor (ca. 385-340) en zijn broer Memnon van Rhodos (ca. 380-333) soms verward worden. In de tweede plaats willen we weten wanneer de moord op Hermias plaatsvond. Volgens uiteenlopende reconstructies van geleerden komen drie c.q. zes jaartallen in aanmerking: 345/344, 343/342 of 341/340.

- Het waarschijnlijk niet-authentieke werk van Aristoteles getiteld *Economicus* vertelt op 1351a35 alleen dat Mentor Hermias gevangen heeft genomen en daarna zijn vestingen innam. *Magna Moralia*, dat door veel deskundigen ook voor onecht gehouden wordt, vult op 1197b21 slechts aan dat Mentor het typische voorbeeld is van een slecht en 'slim' man, maar geen goed en 'wijs' man. Pseudo-Aristoteles gaat er kennelijk van uit dat iedereen wel weet over wie wij het hebben. De twee werken geven geen absolute of relatieve datering.
- Ibn abi Usaibia in zijn *Geschiedenis van medici* blz. 108 is ook zwijgzaam over de moord op Hermias. Hij vertelt alleen dat Aristoteles zich bij Hermias vervoegde na Plato's overlijden. Na de dood van Hermias zou Aristoteles zijn teruggekeerd naar Athene, om vervolgens naar Macedonië te vertrekken voor onderricht aan Alexander.
- Een waarschijnlijk niet-authentiek, maar naar het lijkt goed geïnformeerde 'vervalser' van Demosthenes' *Vierde Philippica* 32 noemt de namen Hermias en Mentor niet. Maar gezien de context is duidelijk dat deze heren bedoeld zijn. De tekst zegt dat 'de agent en handlanger van Phillipus' plannen tegen de Grote Koning ontvoerd is en dat de Koning van al deze samenzweringen zal horen, niet van onze beschuldigingen ... maar van de man zelf die ze georganiseerd heeft en ten uitvoer gebracht.'
- Didymos Chalkenteros' *Over Demosthenes* (Ph. Harding 2006) IV.59-VI.59 bespreekt de controversiële persoon Hermias van verschillende kanten. Didymos haalt Theopompos aan die op V.15-21 concludeert dat deze goddeloze en gemene tiran gestraft werd door hem voor de Grote Koning van Perzië te slepen en nadat hij gefolterd was, aan zijn eind kwam door kruisiging. Aan de andere kant citeert Didymos Kallisthenes die zegt dat de Perzische Koning tijdens het verhoor van Hermias zo onder de indruk was van zijn moed en standvastigheid, dat de Koning hem in vrijheid wilde stellen, hem zelfs aan zich wilde verbinden als zijn meest verdienstelijke vriend. Maar toen Mentor en Bagoas tegensputterden uit wrok en vrees dat Her-Hermias hun vooraanstaande plaats zou innemen, ontsloeg de Koning Hermias van de folteringen vanwege zijn deugd. Helaas is de papyrus met het

betrekkelijk uitgebreide verslag van Didymos te zeer beschadigd en datering van Hermias' dood is ons niet gegeven.

- Diodoros Siculus XVI.52.5-7 beschrijft de campagne van Mentor tegen Hermias ook, maar verzuimt eveneens een gegeven te vermelden dat datering van Hermias' overlijden rechtvaardigt.
- Dionysios van Halikarnassos' *I Epistola ad Ammaeum* 5 (*Eerste brief aan Ammaios*) lijkt sterk op het verslag van Apollodoros door Diogenes Laërtios dat ik hierna bespreek, maar Dionysios geeft niets prijs wat de moord op Hermias betreft.
- Diogenes Laërtios' *Aristoteles* V.27 noemt brieven *Aan Mentor*, die mij niet nader bekend zijn. Verder moeten we het hebben van Laërtios' bron Hermyppos die vertelt dat Aristoteles als afgezant van Athene aan het hof van Philippus was toen Xenokrates aan het hoofd van de Akademie kwam in 339. Toen Aristoteles terugkeerde, stichtte hij het Lyceum, om vervolgens naar Hermias te vertrekken. Deze volgorde suggereert dat Aristoteles niet pas na 335 zijn leerinstituut oprichtte, maar in dat jaar terugkeerde en zijn zijn plannen met het Lyceum voortzette. Laërtios' bron Aristippos lijkt hierop voort te borduren als hij zegt dat Aristoteles na zijn bezoek aan Hermias naar het hof van Philippus vertrok voor zijn lessen aan Alexander. Daarna moet Aristoteles zijn teruggekeerd naar Athene, alwaar hij dertien jaar leiding gaf aan het Lyceum. Apollodoros lijkt nog de beste papieren in handen te hebben op V.9-10. Hij zegt dat Aristoteles geboren is in 384 v.C. Op zijn zeventiende ging hij naar Plato (367), bij wie hij twintig jaren bleef (347). Merkwaardig genoeg vertrok Aristoteles een jaar daarvoor (348) naar Hermias, waar hij drie jaar bleef (345). Toen ging Aristoteles naar Mytilene. In 343 volgens mijn berekening (342 volgens R. Ferwerda) vertrok Aristoteles naar Philippus waar hij les zou geven aan Alexander die volgens Apollodoros vijftien jaar oud was, maar volgens de meeste geleerden dertien jaar. Helaas wordt ons niet duidelijk wanneer Hermias is gedood.
- Strabo XIII.1.57 geeft ons een benodigde indicatie voor datering. Hij vertelt dat Hermias een eunuch was en dienaar van een geldwisselaar genaamd Euboulos. Toen Hermias in Athene was, woonde hij de lessen bij van Plato en Aristoteles. Bij zijn terugkeer werd hij de metgezel in de tirannie van Euboulos die de plaatsen nabij Atarneus en Assos aanviel. Later volgde hij Euboulos op, liet zowel Aristoteles als Xenokrates naar zijn district in de Troas komen en behandelde hen met zorg. Hij gaf zelfs de dochter van zijn broer ten huwelijk aan Aristoteles. Maar Memnon (dit moet dus Mentor zijn) van Rhodos, die in die tijd als generaal in dienst was van de Perzen, nodigde Hermias onder het mom van vriendschap uit, met de schijn van gastvrijheid en met het oog op voorgewende zaken. Hij nam Hermias gevangen en stuurde hem naar de Koning, waar hij werd gedood door ophanging. De fi-

losofen ontsnapten door het platteland te ontvluchten dat in het bezit was van de Perzen.

Als we Diogenes Laërtios' verslag van Apollodoros met Strabo nu als leidraad nemen, dan zouden we een coherent beeld kunnen schetsen. Zodra Hermias verdreven wordt, is er aanleiding voor de filosofen Aristoteles en Theophrastos om de Troas te verlaten en zich te vestigen in Mytilene op Lesbos (345). Twee jaar daarna (343) is er opnieuw een aanleiding om te verhuizen, want dan wordt Aristoteles door Philippus gevraagd om Alexander te onderwijzen. www.livius.org/articles/person/mentor-of-rhodes/
https://de.wikipedia.org/wiki/Mentor_von_Rhodos#cite_ref-7

³² In veel biografieën van Aristoteles lezen we incorrect dat de Stagirit afkomstig zou zijn van Macedonië. Herodotos VII.115 vertelt dat de Perzische koning Xerxes I in de zomer van 480 'langs de *Griekse* stad Stagiros' trok en ook deze bevolkingsgroep ronselde voor de strijd tegen Athene en anderen die niet bereid waren zich te onderwerpen aan zijn heerschappij. Na die oorlog trad Stagiros evenwel toe tot het Delisch-Attisch bondgenootschap, blijktens *De Attische Tribuut Lijsten* (B. Meritt, H.T. WadeGery en M. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, 4 vols., Cambridge, Mass., 1939-1953). Volgens Thoukydides IV.88.2, V.6.1 was Stagiros 'een kolonie van Andros', het noordelijkste van de Griekse eilandengroep Cycladen, ca. 10 km zuidoostelijk van Euboia. Van dit schiereiland was Aristoteles' moeder afkomstig. Volgens Dionysios van Halikarnassos in *I Epistola ad Ammaeum* 5 zou Aristoteles' moeder Phaistis afstammen van kolonisten uit de stad Chalkis op Euboia. Gezien het feit dat Phaistis erfdochter is van een huis met grondstuk, vraag ik mij af of zij al in Stagiros woonde toen zij met Aristoteles' vader Nikomachos huwde of dat zij later naar Stagiros kwam en met hem getrouwd is, eventueel pas nadat haar vader of gevolmachtigd voogd (Kýrios) was overleden. Hoe dit ook zij, de politieke status van Aristoteles was dus van oorsprong verbonden met het Griekse ras, zowel van de zijde van zijn vader als van de zijde van zijn moeder. Aristoteles was een volbloed Griek en Stagiros was nog niet ingelijfd bij de 'barbaarse' Macedoniërs toen hij geboren werd.

Om het misverstand nog iets verder uit te diepen gaan we met grote sprongen door de geschiedenis van Stagiros. We pakken de draad op in 424 toen Stagiros in opstand kwam tegen Athene en de stad een bondgenoot werd van Sparta in de Peloponnesische Oorlog (431-404). Deze afvalligheid gaf Kleon van Athene reden om Stagiros in 422 te belegeren, hoewel zonder succes. Verder heeft Stagiros geen illuster verleden. Kijken we daarom 74 jaar vooruit met Demosthenes' *Derde Philippische Rede* 26 en Diodoros Siculus XVI.52.9, dan zien we dat koning Philippus II van Macedonië het Chalkidisch schiereiland binnenviel en de Griekse stadstaten vernietigde of dwong

zich aan hem ondergeschikt te maken in het jaar 348. Onder die vernietigde steden bevonden zich Olynthos, waarvandaan Aristoteles' achterneef Kallisthenes kwam, en Stagiros, die geallieerden waren van Athene. Ploutarchos' *Alexander* 7.2 zegt dat Philippus de stad heeft verwoest en de bewoners in ballingschap of in slavernij liet leven. Kort voor zijn dood vertrok Aristoteles met zijn gezin van Athene naar het landgoed dat hij van zijn moeder erfde op Euboia. En uit het testament van Aristoteles dat Diogenes Laërtios in handen had, blijkt dat ook het onroerend erfgoed van Aristoteles in Stagiros overeind is gebleven, waarschijnlijk gespaard in de strijd omdat hij en zijn familie traditiegetrouw goede contacten onderhielden met het hof in Macedonië dat met Philippus II en Alexander na hem zo graag deel wilde uitmaken van het Griekse ras en de Griekse cultuur. Gezien de innige contacten van zijn familie met de Macedoniërs, zal Aristoteles de eerste zijn geweest om deze 'barbaren' als verwante Grieken te erkennen. En zo begrijpen wij dat de Griekse stad Stagiros, waar Aristoteles vandaan kwam, vanaf 348 in Macedonisch gebied lag.

³³ Amyntas III was koning van Macedonië van ca. 393 tot 370 v.C.

³⁴ Ploutarchos *Alexander* 3 spreekt van de zesde dag in Hekatombaion. Meestal spreken we dan van juli/augustus. H.W.A. van Rooijen-Dijkman noot 8 blz. 448 zegt: 'Hekatombaion was de eerste maand van het Atheense jaar, die liep vanaf ca. 21 juni. De geboortedatum is waarschijnlijk aangepast omwille van de gelijktijdigheid.' Zie Index van namen en woorden: Kalender. Toeval of niet, de geboortedag van Alexander de Grote viel samen met het afbranden van de Artemistempel in het Klein-Aziatische Ephesos; Artemis, tweelingzus van zonnegod Apollo, was maangodin van jacht en geboorten.

³⁵ Over de verdeling in exoterisch en esoterisch werk van Aristoteles heb ik in noot 16 bij hoofdstuk *Toegankelijke literatuur* gesproken. Naar aanleiding van Ploutarchos *Alexander* 7 geeft H.W.A. van Rooijen-Dijkman in noot 15 blz. 448 aan: 'Het antwoord van Aristoteles is door Aulus Gellius (*Noctes Atticae* XX.V) bewaard. Alexanders brieven waren niet authentiek.' Aulus Gellius zegt dat hij de briefwisseling gekopieerd heeft uit 'het boek van de filosoof Andronikos.' (Fragment 662, Rose). Ik zal beide brieven hieronder weergeven. De brief van Alexander aan Aristoteles vertaalde van Rooijen-Dijkman: *Alexander groet Aristoteles.*

U hebt er niet goed aan gedaan uw akroamatische betogen te publiceren. Waarin zal ik me immers nog van de anderen onderscheiden als de leerstellingen waarin ik ben opgeleid gemeengoed zullen zijn? Ik wil me liever onderscheiden in kennis van het hoogste dan in macht.

Het ga u goed.

Aristoteles groet koning Alexander.

U heeft mij geschreven met betrekking tot mijn akroamatische lezingen, me-nend dat ik die geheim had moeten houden. Weet dan dat ze zowel publiek als niet publiek zijn gemaakt. Want ze zijn alleen begrijpelijk voor hen die mij hebben toegehoord.

Het ga u goed koning Alexander.

³⁶ Ploutarchos' *Over het geluk of de deugd van Alexander de Grote* 342B-C. Dit werk omvat twee essays uit *Moralia* IV die grote overeenkomsten vertonen met Ploutarchos' biografie over Alexander. Het verschil zit hem vooral hierin dat de biografie een meer objectieve visie op Alexander toont, waarin zijn deugdzame inborst ook een schaduwkant lijkt te hebben, terwijl de twee oraties de kwalijke kanten van Alexander futiliseren en Ploutarchos de held van het hellenisme vooral de hemel in wil prijzen. Al met al aan ons de vraag: was het succes van Alexander meer geluk dan wijsheid?

³⁷ De stad Olynthos en haar confederatie van nog eens 32 steden, waaronder Stagiros, waren in fysiek conflict geraakt met Philippus II vanaf 350. In 348 had Macedonië hier op het Chalkidisch schiereiland de macht in handen. Zowel Ploutarchos' *Alexander* 7.2 als Diogenes Laërtios V.4 vermelden dat Philippus II de stad Stagiros verwoestte. Maar Ploutarchos zegt dat Aristoteles van Philippus gedaan kreeg om Stagiros te herbouwen, terwijl Diogenes zegt dat dit verzoek van Aristoteles door Alexander werd goedgekeurd. Deze paradox kan misschien zo begrepen worden dat Aristoteles met Philippus een contract heeft afgesloten: Aristoteles zou lesgeven aan Alexander als Philippus Stagiros liet herbouwen en Aristoteles als wetgever zou aanstellen. Archeologie heeft aangetoond dat stadsherstel heeft plaatgevonden, alleen is nog niet aanwijsbaar wanneer hiermee is begonnen. Als dit na overlijden van Philippus is was, dan kan het zijn dat Alexander het contract inderdaad inwilligde. Maar zonder bewijzen, blijft dit dus speculeren.

³⁸ De mislukte moordaanslag op Alexander de Grote door het geheime verbond van zeven hofpages onder leiding van Hermolaos en aangemoedigd door Aristoteles' achterneef Kallisthenes van Olynthos is door diverse historici beschreven; zo ook door Ploutarchos in *Alexander* 54.3-55.9. Naarmate Alexander verder doordrong in het Perzische Rijk, werd hij steeds arroganter. Hij wilde bij zijn hofhouding zelfs het oosterse gebruik genaamd *Proskynese* invoeren: zich met onderdanige eerbied op de knieën werpen of zelfs helemaal plat op de buik aan de voeten van de koning gaan liggen, daarbij de koning kussen. Dat hofceremonieel stuitte bij de Macedoniërs en Grieken op grote weerstand. Deze barbaarse exuberantie herinnerde aan goddelijke verering en mensonterende slavernij, tirannieke schending van het westerse

vrijheidsideaal; reden voor Kallisthenes om hieraan ook niet mee te doen. Dat Hermolaos het voortouw nam in de samenzwering was waarschijnlijk omdat hij tijdens de jacht op een wild zwijn zijn speer had afgevuurd vóór Alexander daartoe de kans kreeg, waarop de koning hem vernederend liet afranselen. Bovendien was Hermolaos' vader een maand voor het complot als veldheer van de cavalerie afgezet en naar Macedonië teruggezonden. Een vader van een andere samenzweerder zou als satraap van Syrië afgelost zijn en bij terugkomst voor Alexander hulptroepen hebben meegebracht, maar daarop niet opnieuw op een hoge positie geplaatst zijn. Ten minste twee verzetsstrijders hadden zodoende reden hun vaders degradatie te wreken. Op de vraag van Hermolaos hoe hij het beroemdst kon worden, zou Kallisthenes geantwoord hebben: 'Door de beroemdste man te doden.' Hoewel Kallisthenes' aanstichting of medeplichtigheid aan de moordpoging niet bewezen leek, en de zeven pages hem ondanks foltering weigerden aan te wijzen, werd de hofhistoricus toch ook gedood. Volgens Ploutarchos 'zeggen sommigen dat hij op bevel van Alexander werd opgehangen, anderen dat hij in de gevangenis aan een ziekte stierf, en Chares zegt dat hij na zijn arrestatie zeven maanden gevangen werd gehouden om in aanwezigheid van Aristoteles in de Raad te worden berecht, maar dat hij in de dagen dat Alexander in Indië verbleef aan zwaarlijvigheid en de luizenziekte stierf.'

³⁹ Aristoteles ziet in *Politica* dat de volkeren in de koude streken van het Europese vasteland weliswaar moed aan de dag leggen, maar het ontbreekt die mensen veelal aan intelligentie en praktische vaardigheid, waardoor zij wel het geluk hebben een betrekkelijke vrijheid te genieten, maar niet in staat zijn over hun burenen te regeren. De mensen in Azië aan de andere kant, beschikken dan weer wel over intelligentie en technisch inzicht, maar zij getuigen niet van moed, waardoor zij altijd dienstbaar en onderdanig blijven. De Grieken daarentegen bewonen het geografische midden en beschikken zowel over moed als over intelligentie. Hierdoor zijn de Grieken in staat hun vrijheid te bewaren en kennen de beste politieke organisatie. Wanneer de Griekstalige volksstammen hun eventueel eenzijdige gerichtheid tot een eenheid weten te smeden die beide voorwaarden voor uitnemendheid verenigt, dan is zo'n gecultiveerd temperament heel wel in staat te regeren over alle andere volken die er hun eigen taal en beperkte cultuur op na houden en maar wat lijken aan te brabbelen, met hun 'bar-bar'.

De onomatopée 'barbaren' die door alle Grieken in de oudheid wordt gezegd en ook door Aristoteles hier in *'Athēnaíoon politeía*, zou volgens veel onderzoekers overigens niet zozeer het minderwaardige moeten aanduiden van alle niet-Griekse culturen, maar zou toch vooral verwijzen naar die volken die simpelweg geen van de dialecten binnen het Griekse taalgebied

spreken. De lezer mag wat mij betreft zelf uitmaken waar hij (door de tijd heen) het accent wil leggen.

⁴⁰ Volgens Herodotos V.90 waren Athene en Sparta kort na 510 v.C. met elkaar in conflict geraakt, nadat koning Kleomenes I van Sparta de Peisistratide Hippias uit Athene had verdreven. Attika's oligarch Isagoras was samen met Kleomenes aan de kant gezet door Kleisthenes van de stam der Alkmeoniden. Kleomenes had ontdekt dat de steenrijke democraat Kleisthenes de Amphiktýonen in Delphi had omgekocht. De orakeltempel was in 548/547 afgebrand en de wederopbouw nog altijd niet voltooid. In ruil voor een schitterende oplevering zou de Pythia er bij de Spartanen op aandringen de Atheners te helpen om de tirannie van de Peisistratiden uit Athene te verdrijven, terwijl deze familie nu juist zulke goede vriendschapsbanden onderhield met Sparta. Anticiperend op Spartaanse represailles, zocht Athene steun bij het Perzische Rijk. Gouverneur Artafrenes I in de Lydische hoofdstad Sardes was bereid Athene bij te staan op voorwaarde dat Athene zou zweren op 'aarde en water'. De Attische gedelegeerden begrepen niet wat de Perzen hiermee bedoelden, of beter, wilden het niet begrijpen omdat zij erg gebrand waren op externe steun. Voor de afgevaardigden was het in ieder geval een contractuele overeenkomst als vele andere. Maar voor de Perzen hield het aanbieden van 'aarde en water' in dat Athene nu hun eigendom was. Eenmaal terug in Athene werd het gezantschap op het matje geroepen. Omdat Herodotos niet vermeldt dat de toch al ongeïnteresseerde Perzen voor een bevestiging van de overeenkomst nog eens in Athene op bezoek zijn geweest of een andere delegatie Atheners in Perzië, mogen we aannemen dat de kwestie geen lastige gevolgen had.

Ondertussen wedijverden Isagoras en Kleisthenes om de macht in Athene. Isagoras vond steun bij de Spartanen, maar tegen de massale macht van het gewone volk die democraat Kleisthenes achter zich had staan, konden Sparta en Isagoras niet op. En omdat de macht van democratisch Athene oligarchisch Sparta bedreigde, besloten de Spartaanse koningen Demaretos en Kleomenes hun tirannenvriend terug te brengen naar Athene en Isagoras steelsgewijs de alleenheerschappij te geven. Zij konden dat niet alleen en riepen de hulp in van Korinthe, Boiotia en Chalkis. Maar die waren op grond van slechte ervaringen in het algemeen niet gelukkig met het idee om ergens een tirannie te installeren. Korinthe doorzag als eerste de snode plannen en trok zich al snel terug van het slagveld. De rest volgde hun voorbeeld, zo ook koning Demaretos. Gefrustreerd over Attika's geringachtende houding, zou Kleomenes nog een laatste poging wagen revange te nemen. Nu wilde hij tiran Hippias in hoogsteigen persoon terugbrengen in zijn voormalige positie. Hij belegde een vergadering met de bondgenoten en liet Hippias overkomen

van zijn schuilplaats in het Klein-Aziatische Sigeion. Opnieuw was het Korinthe dat niets voelde voor herinstallatie van een tirannie en de andere bondgenoten waren het daarmee eens. De missie werd afgeblazen. Zo bedwong Attika de weinig effectieve aanvallen van Sparta en zijn bondgenoten betrekkelijk eenvoudig en na het gebrek aan steun voor Kleomenes I had Attika vrij spel om in het jaar 506 een strafexpeditie tegen Chalkis te beginnen, waarbij de Boiotiërs nog wel te hulp snelden, maar beiden werden nog dezelfde dag onder de voet gelopen; zevenhonderd mannen van Boiotia werden gevangengenomen en nog veel meer gedood. In Chalkis werd de grond die aan de welgestelde Chalkidische paardenfokkers had toebehoord opgedeeld over vierhonderd Atheners. Attika had geen gebruik hoeven maken van Perzische hulp, groeide in zelfvertrouwen en richtte zijn blik op verwante Ioniërs aan de kust van Klein-Azië die zich niet gelukkig voelden onder de druk van de Perzen en hulp inriepen.

Na een aantal confrontaties gedurende de jaren 499-494 rond de Ionische kust onder aanvoering van Milete dat gesteund werd door Athene en Eretria, en vooral de verwoesting en het in brand steken van het Perzische bolwerk Sardes in 498, was koning Darius I het beu met de Grieken. Volgens Herodotos VI.48-49 stuurde de koning in 491 gezanten naar diverse Griekse stadstaten om te polsen wie van die onderkruipsels zich verzette en wie zich gevoeglijk bij het Perzische Rijk wilde aansluiten. Veel Grieken waren inderdaad bereid 'aarde en water' af te staan. Athene, Sparta en enkele andere stadstaten echter niet. Zodra de afgezanten van Darius Athene en Sparta het vernederende aanbod hadden gedaan, gooiden de Atheners deze gehoorzame dwepers in een afgrond, terwijl de Spartanen de ongenode gasten in een put smeten met de opdracht dáár aarde en water voor hun meester te gaan halen, zo Herodotos VII.133.

Hiermee was de toon gezet tussen oost en west. Het getreiter over en weer zal culmineren in twee voor met name Athene cruciale gevechtshandelingen: die van 490 te Marathon, waarbij schoothond Hippias door Perzië teruggebracht zou worden naar Athene, en 480 te Salamis, waarbij algehele inlijving van Hellas het doel van Perzië was. Toen de slag bij Salamis plaatsvond en Attika geëvacueerd, werden nagenoeg alle gebouwen op de Akropolis onherstelbaar beschadigd en in brand gestoken als wraakactie voor de vuurzee die de Atheners destijds hadden aangericht in Sardes, waarbij het heiligdom van de inheemse moedergodin Kybele was verwoest. De eindeloze reeks vergeldingsmaatregelen zou pas een einde nemen als Alexander de Grote in oktober 331 het Perzische Rijk van Darius III met de grond gelijkmaakt en de koninklijke residentie Persepolis in lichterlaaie zet als definitieve afstraffing voor de Perzische brandstichting op Attika's Akropolis van 480.

Al met al lezen we meestal over de verdeel-en-heerspolitiek van de Perzen. Maar zolang er samenwerking mogelijk is, zonder het heilige offer van 'aarde en water', zouden we dus ook kunnen denken in termen van een stabiliserende politieke macht van de Perzen. Dit soort Griekse hulpvraag aan Perzië (Mēdismós), als 'aarde en water' buiten beschouwing gelaten zal gaan worden, zien we in het verdere verloop van de voorliggende geschiedenis herhaaldelijk opduiken.

⁴¹ De stèle zou aan het begin van de Lamische Oorlog van 323/322 worden neergehaald door de anti-Macedonische coalitie. De verbrokkelde resten zijn in 1898 teruggevonden.

⁴² Over het algemeen wordt aangenomen dat hij een voormalig geliefde van koning Philippus II was. Aristoteles *Politica* 1311b1-2 vermeldt dat de aanslag op Philippus II door Pausanias beraamd was 'omdat Philippus had toegelaten dat hij door Attalus en zijn vrienden werd gebrutaliseerd.' H.W.A. van Rooijen-Dijkman gaat ervan uit dat Philippus in hetzelfde jaar als de Slag bij Chaironeia van 338 werd vermoord. Aangezien zij geen argumenten aanvoert, houden wij voorlopig vast aan het gangbare jaartal 336 dat ons gegeven is door Arrianus I.1.1 met het archontaat van Pythodelos (336/335).

⁴³ Ploutarchos' *Demosthenes* 23.3 en *Phokion* 17.2 noemt als oproerkrakers: Demosthenes, Polyuktos, Ephialtes, Lykourgos, Moirokles, Demon, Kallisthenes, Charidemos, Hypereides. Arrianus I.10.4: Chares en Diotimos i.p.v. Demon en Kallisthenes. Arrianus I.10.5-6 vult aan dat Alexander Charidemos in de ban deed, die vervolgens uitweek naar koning Darius in Azië. Voor het gezantschap dat geen uitlevering van anti-Macedonische leiders bepleitte, zie Ploutarchos' *Alexander* 11.3-6; 13.1-2; *Demosthenes* 23.5; *Phokion* 17.5. Arrianus I.10.6. Aischines' *Tegen Ktesiphon* III.161.

⁴⁴ Er wordt nogal gesteggeld over het jaar waarin Aristoteles zou zijn teruggekeerd naar Athene. Carlos Steel noemt het jaar 334 in zijn inleiding blz. 17 van *De eerste filosofie, Metaphysica Alpha*. Marc Huys in zijn inleiding op Aristoteles' *Retorica* blz. 11 noemt ook 334. J.M. Bremer en T. Kessels in hun inleiding op blz. 9 van *Politica* suggereren 336 v.C. Diogenes Laërtios V.9-10 moet het doen met Apollodoros' *Chronologie*. Diogenes vermeldt: 'Zijn aankomst in Athene zou vallen in het tweede jaar van de 111^e olympiade' (Dit is 335/334 v.C. vult R. Ferwerda aan). De *Chronologie* van Apollodoros lijkt overigens niet al te zuiver, bijv. omdat gezegd wordt dat Aristoteles naar het hof van Philippos vertrok toen Alexander vijftien jaar oud was. Tegelijk lijkt Diogenes in Aristoteles' biografie op V.5 en V.10 consequent vast te willen houden aan het idee dat Aristoteles *dertien* jaar verbonden is geweest aan het Lyceum en, voegt hij hieraan uitdrukkelijk toe, om *vervolgens* naar

Chalkis te vertrekken. Daarmee lijkt het jaar 334 af te vallen, als 323 het jaar van Aristoteles' vertrek is geweest. Het jaar 336 lijkt veeleer van toepassing. Maar gaan we rekenen, dan komen we op 335 (Zie voor de rekenmethode bij Index van namen en woorden: Kalender). Dit zou mogelijk zijn, bijvoorbeeld als Aristoteles voorjaar 335 in Athene aankomt en najaar 323 vertrekt. Voorjaar 335 is echter onwaarschijnlijk omdat de rust in Athene pas weer hersteld is ten tijde van de Grote Mysteriën, dat wil zeggen in het najaar, zo de expliciete datering van Ploutarchos' *Alexander* 13.1 en Arrianus I.10.2. Maken we nog eens een berekening voor de vertrekdatum. Volgens Diogenes Laërtius V.10 is Aristoteles naar Chalkis uitgeweken in het derde jaar van de 114^e olympiade. Dan komen we uit op 322. Willen we vasthouden aan het idee dat Aristoteles dertien jaar aaneengesloten hoofd van het Lykeion was, dan zouden we najaar 322 moeten aanvaarden. Maar omdat zijn vertrek en zijn overlijden dan wel heel dicht bij elkaar komen te liggen, lijkt mij deze berekening met najaar 335 en najaar 322 tamelijk krap bemeten, vooral ook vanwege de spanningen die zich in Athene voordeden direct nadat Alexander de Grote was overleden. Met najaar 335 en najaar 323 komen we uit op twaalf jaar aaneengesloten schoolleiding van Aristoteles. We missen dan ergens één jaar.

Dit vraagt om nader onderzoek. Dus kijken we naar de biografie in Dionysios van Halikarnassos' *I Epistola ad Ammaeum* 5 (*Eerste brief aan Ammaios*) die naar eigen zeggen gebaseerd is op Philochoros' *chronologie* en volgens Diels, Rh. Mus. 31 (1871) p. 43 op Apollodoros' *Leven van Aristoteles* die inderdaad als twee druppels water lijkt op Diogenes Laërtios' exemplaar: 'Na de dood van Philippus, tijdens het archonschap van Evainetos (335/334), keerde hij terug naar Athene en doceerde in het Lyceum voor een periode van *twaalf* jaar. In het dertiende jaar, na de dood van Alexander, tijdens het archonschap van Kephisodoros (323/322), vertrok hij naar Chalkis, waar hij stierf aan een ziekte op de leeftijd van drieënzestig.'

Wat opvalt is dat Dionysios meer geneigd lijkt 'inclusief' te tellen (zie Index van namen en woorden: Kalender), terwijl Diogenes dat niet doet. Met de correctie van dertien in twaalf jaar door Dionysios is het nu goed mogelijk om een coherente chronologie samen te stellen. Want als Aristoteles in het najaar van 335 naar Athene komt en in het najaar van 323 naar Chalkis vertrekt vanwege de Lamische Oorlog, beschuldigingen van goddeloosheid etc., dan heeft Aristoteles inderdaad twaalf jaar aan het hoofd gestaan van het Lyceum. Ten slotte kan dan ook het onzuivere 'ongeveer' drieënzestig jaar oud verklaard: Aristoteles is tweeënzestig jaar oud geworden, m.a.w. hij is al jarig geweest en is daarna, dus in zijn drieënzestigste levensjaar gestorven.

⁴⁵ Diogenes Laërtios zegt in V.75 dat Demetrios van Phaleron tien jaar Attika's leider was, van 317-307. Ergens in die tijd moet Theophrastos dus zijn schoolgebouwen hebben gekregen. In 307 nam de Macedoniër Demetrios Poliorketes (337-283) de macht in Athene over, waarop Demetrios van Phaleron naar Egyptisch Alexandrië vertrok. Patrick Weber heeft dan ook een zeker recht van spreken in hoofdstuk 3.1 *De school der Peripatetici* blz. 9: 'Of de oprichting van de peripatetische school al tijdens zijn (Aristoteles) leven plaatsvond is omstreden. Aristoteles richtte echter zeker een museum en een (openbare) bibliotheek op met een verzameling landkaarten en manuscripten, waaronder zijn eigen collegestukken.'

⁴⁶ Wij volgen de datum van H.L. van Dolen in Herodotos, Index blz. 719.

⁴⁷ Patrick Weber denkt in hoofdstuk 3.3.1 *Het Probleem Kallisthenes* blz. 12-13 dat de scheurtjes in de verstandhouding tussen Aristoteles en Alexander vooral van Alexanders kant kwamen. We zagen al dat Alexander niet blij was met Aristoteles' publicatie van het traktaat over metafysica, etc. Maar hij was ook ontstemt over de ongeremde omgangsvormen van Aristoteles' neef Kallisthenes, 'de sofist die ik zal straffen', zoals Alexander in een brief aan zijn wapenbroeder Antipatros schrijft, 'en met hem degenen die hem naar mij toe hebben gestuurd en die in hun steden mannen opnemen die tegen mij samenzweren.' Volgens Ploutarchos 55 doelt Alexander met deze woorden in elk geval duidelijk op Aristoteles. Hoewel Weber het gangbare beeld van Aristoteles als de onschendbare deugdzaamheid zelve niet zonder meer overneemt, lijkt hij impliciet toch ook weer niet zover te willen gaan om Aristoteles een vergiftiging van Alexander in de schoenen te schuiven uit angst voor Alexander in verband met het malheur en de uiteindelijke dood van Kallisthenes. (Zie ook Arrianus VII.27.1 en zijn scepsis over de berichtgeving).

⁴⁸ Omdat de omvang van de polis zowel een empirische als een theoretische kwestie betreft en dus een pragmatische invulling behoeft, geeft Aristoteles in *Politica* 1325b40-1327a10 geen exact grondoppervlak en daarop afgestemd aantal mensen. Want een gering aantal hoog gemotiveerde en gekwalificeerde vakmannen op een relatief klein maar vruchtbaar, alsmede militair goed te verdedigen perceel land- en mijnbouwgrond, bereikt naar alle waarschijnlijkheid eerder autarkie voor de gehele polis dan een grote groep ondeskundigen onder minder gunstige demografische en fysisch-geografische omstandigheden. Om functioneel te zijn moet de polis beschikken over een toereikend aantal boeren, handwerklieden, een krijgsmacht, vermogenden, priesters en rechters, aldus *Politica* 1328b20-24. Richtlijn voor zelfvoorziening en welzijn van de polis vormt het begrip 'overzichtelijkheid'. De gemeenschap moet niet te groot zijn, maar kan vanwege de nodige arbeidsverdeling ook weer niet te klein zijn. Alleen binnen geproportioneerde mar-